

KUTB'UN HÜSREV Ü ŞİRİN MESNEVİSİNİN DİLİNDEKİ TÜRKÇE KELİMELEİN LKSİK-SEMANTİK GRUPLARI

Murat SABIR¹

Öz

Makalede Altın Orda devrine ait önemli yazı eserlerinden Kutb'un *Hüsrev ve Şirin* destanının söz varlığı incelenmiştir. Bilhassa, yazı eserinin çeşitli dönem hizasında Sovyet ve Kazak bilim adamları tarafından araştırılmasına da değinilmiştir. Destanın dili konusunda dil bilimi alanından birçok bilim adamının fikir ve görüşleri alınmış, Türk halkları açısından birçok ortak yönleri olduğuna vurgu yapılmıştır. Destan dilindeki Türkçe sözcükler leksik-semantik gruplara sınıflandırılarak araştırılmıştır. Kutb'un *Hüsrev ve Şirin* destanının tercüme değil, kendi başına Orta Türkçe dilinde yazılmış bir eser olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda devri, yazı anıtı, Eski Kıpçak dili, leksikoloji

1 Prof. Dr., Kazakistan Cumhuriyeti Batı Kazakistan İnnavasyon ve Teknoloji Üniversitesi Filoloji Bölümü. e-mail: murat_sabir_uralsk@mail.ru

The Lexical-Semantic Groups of the Turkic Words of the Kutb's poem "Husrau ua Shirin"

Abstract

In the article the vocabulary of Altyn Orda historical period's monument - Kutb's poem "Husrau ua Shirin" is considered. The investigation of this written monument was analyzed from the side of the Soviet and Kazakh scientists. The opinion of the scientists about the language of the poem was segregated and the commonness of this monument to the Turkic peoples was shown. Turkic words of the poem language were investigated by classifying to the lexical-semantic groups. Kutb's poem "Husrau ua Shirin" was proved as not the translation, but as a composition, written in the Turkic language.

Keywords: Altyn Orda period, written monument, ancient kypshak language, vocabulary

Kutb'un Hüsrev ü Şirin Mesnevisinin Dilindeki Türkçe kelimelerin Leksik-Semantik Grupları

Altın Orda devrinde dünyaya gelen Kutb'un *Hüsrev ü Şirin* mesnevisi Türkoloji sahasında günümüze kadar bir çok kez araştırılmış ve araştırılmaktadır. Nizami'nin Farsça yazdığı aynı adlı mesnevinin serbest tercümesi olarak kabul edilir. Bu eser üzerinde bir çok araştırması bulunan A. Zajączkowski "Nizami nüshasının tercümesi değil, yarı yarıya telif bir eserdir ve bu gözle bakılması gereken bir eserdir" der.²

Sovyet türkoloğu E. N. Necip Farsça Hüsrev ü Şirin ile Türkçesinin mazmunlarının benzer olduğunu belirttiikten sonra Türkçe nüshanın yarı yarıya orijinal/telif bağımsız bir roman olarak kabul eder.³ Mesnevinin dili için/hakkında bazı bilim adamları Oğuz Kıpçak karışık derken bazıları da Kıpçak Oğuz karışık Türkçe demektedir. Hatta eski Özbek Dilinde⁴ yazılmıştır diyenler bile vardır. A. Zajączkowski *Hüsrev ü Şirin* Kıpçak Türkçesinde yazılmıştır diyerek bir sonuca varmaktadır. A. M. Şçerbak da eserin dilinde Kıpçakça unsurların çok açık görüldüğünü belirtmektedir.⁵ Yani bilim adamlarının bazıları *Hüsrev ü Şirin* mesnevisinin dilinin Oğuz, bazıları da Kıpçak Türkçesi esasında oluşturulduğunu öne sürerler. Ancak hemen hepsi de eserin dilinin Doğu Türkçesinin zel 'z' grubuna girdiğini kabul ederler.

Ne olursa olsun bu eserin bütün Türk dünyasının ortak eseri olduğunu hatırlatmadan geçmemek gerekir.

1970)li yılların başında E. N. Necip *Hüsrev ü Şirin* mesnevisinin söz varlığı içindeki Türkçe kelimelerin tarihi karşılaştırmalı sözlüğünün birinci cildini yayınladı.⁶

Kazak dili alimleri de bu yadigarın araştırılmasında üzerlerine düşen katkıları yaptılar. 1974 yılında A. İbatov Kutb'un mesnevisini esas alarak Kazakça *Kutb'un Hüsrev ü Şirin Mesnevisinin Sözlüğü*'nü çıkardı.⁷ Sözlükte

2 Zajączkowski A. O nekotorih izybrannih rabotah v polskom vostokovedeniyi v oblasti tyurkologii, arabistiki i iranistiki (1946-1956 gg' // Sovetskoe vostokovedeniye, 1957, № 27

3 Nadjip E. N. İzledovaniya po istorii tyurkskiy yazıkov, XI-XIV vv. - Moskva, 1989.

4 Fazılov E. Staroubekskiy yazık, Horezmiyskiye pamyatniki XIV veka. t. I. Taşkent, 1966, t. 2. Taşkent, 1971

5 Şçerbak A. M. Grammatika staroubekskogo yazıka. - M. L. , 1962. - 274s.

6 Nadjip E. N. İstoriyko-sravniytelniy slovar XIV veka. Na materiyale "Husraw wa Şirin" Kutba i ego yazık. - Moskva, 1979. - 478s.

7 İbatov A. Kutbtıñ "Husraw wa Şirin" poemasınıñ sözdigi. - Almatı, 1974. - 278 b.

4410 kelime yer almaktadır. B. Sagındıkov'un 1977 yılında savunduğu "XIV. Asır Türkçe Yazmaların Söz Varlığının Karşılaştırmalı Tahlili" adlı tezinde Harezmi'nin *Muhabbet-name*, Kutb'un *Hüsrev ü Şirin* ve Seyf-i Sarayî'nin *Gülistan bi't-Türki* adlı eserlerinin leksikası karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. *Hüsrev ü Şirin* mesnevisini A. Kıravbayeva ve N. Kelimbetov eski devrin edebi eseri olarak inceleyip ders kitaplarına aldılar.

Bu mesnevinin söz varlığı kendi devrinin öbür eserleri ile karşılaştırıldığında oldukça zengindir. Hatta Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı sözlüğünde bulunmayan kelimeler de vardır. Pro. Dr. E. Fazılov'un belirttiğine göre eserde 1840 Türkçe, 790 Arapça ve 424 Farsça kelime vardır. *Hüsrev ü Şirin* mesnevisinin en önemli katmanını Türkçe kelimeler oluşturmaktadır. Bu kelimeler içerisinde günümüz Türk dillerinde, Kazak dilinde karşılaşılan kelimelerle birlikte günümüz Türk dillerinin hiç birinde karşılaşmadığımız kelimeler olduğu gibi manası tamamen değişmiş kelimeler de vardır. Eser aşk, sevgi üzerine yazılmış olduğundan hayatın bütün evrelerini kapsayacak kelime hazinesini kapsar diyemeyiz. Eserin söz varlığını gruplara ayırıp karşılaştırdığımızda sözlüğün hacmi ve sözcüklerin ne anlamda kullanıldıkları anlaşılır.

İnsan vücudu ile ilgili kelimeler

baş, *erin* 'dudak', *eñ* 'yüz', *bağır* 'karaciğer', *bel*, *ayaq*, *tiş* 'diş', *köz* 'göz', *qaş* 'kaş', *kirpük* 'kirpik', *yürek*, *ağız*, *burun*, *qulaq* 'kulak' v. b.

– *Qara saç ora kim aq alturur baş* (105r11). *Yüräk tebränsä bolur teb ziyanlar* (56v20).

Aile ve akrabalık ilişkisi bildiren kelimeler

ata, *ana*, *oğul*, *qarındaş* 'kardeş', *hatun*, *kälin* 'gelin', *ämükdäş* 'emcektesh/kardeş', *ini* 'ini/erkek kardeş', *qız* 'kız' vb.

– *Ol atası yaqlıq önun* (33r24). *Oğul kim bolsa çın dävlat aña yar* (11r5). *Qılıçta atda hatunda vafa yoq* (54r34). Bu devirde hatun sözü sadece kadın değil halk içerisinde saygın bir yeri olan, sözü geçen kadın anlamını da vermektedir.

Meslek adı bildiren kelimeler

otaçı 'hekim, tabip', eginçi, tariğçi 'çiftçi', tapuğçı 'hizmetli', avçı 'avcı', aqtaçı 'seyis', küzetşi 'gözcü' v. b.

– Otaçıñdın yaşıwrma igiñni äy yar (17v24). Biçigli tariğçi qanı (115v37).

Sosyal, siyasi ilişki bildiren kelimeler

el 'el, halk', haqan 'hakan', bek 'bey', çerik 'çeri, asker', toy 'toy, düğün', bay 'zengin', qul 'kul, köle', bāyram 'bayram', buyruq 'buyruk', qırnaq 'kuma', yarğū 'yargı', yarlı 'fakir', tatğavul 'defterdar', oğrı 'hırsız', qaravaş 'cariye', uruş 'savaş' vb.

– Körüb tört yandın ol avçı beglär (37r7). Kimini qul kimin azad qıldı (46r10). Bu gruptaki qırnaq, çerik, tatğavul kelimeleri çok eski kelimelerdir.

Alet edavat, silah pusatlarla ilgili kelimeler

qamçı 'kamçı', üzängü 'üzengi', qalqan 'kalkan', qılıç 'kılıç', süngü, oq 'ok', ya 'yay' vb.

– Atınğa qamçı urdı sürdi yeldi (24r10). Qılıç ursañ qayıtmäzmän süñgündin (98v34). Kılıç kelimesi değişik anlamlarda; keskin sözlülük, doğru söyleme, anlamlarında da kullanılır: tili birlä qılıçlar urdı (91v 24).

Ev eşyaları ile ilgili kelimeler

çadır 'şatır', tünlük, öksün 'kilim', açğuş 'anahtar', çırça 'sırça, seramik', közgü 'ayna', töşäk 'döşek', sipürtkä 'süpürge', tegirmän 'değirmen', beşik, qazan 'kazan', ignä iğne', yib 'ip' v. b.

– Ol bağda tingäylär otağım (24r76). Saqın sırçañnı taşqa urma zinhar (86v40).

Giyeceklerle ilgili kelimeler

ton 'elbise', yaqa 'yaka', börk, könläk 'gömlek', etäk 'etek', qumaş 'kumaş'

v.b.

– *Aşuqub çıqtı Şırın kâydi tonın* (23v31). *Yigitlär kädip ton börk* (20v38). Kumaş kelimesinin “mal mülk” anlamı da var: *Satar qunduz bilä kiş ol qumaşdın* (12v14).

Yiyeceklerle ilgili kelimeler

qaymaq ‘kaymak’, *yoğurt* ‘yoğurt’, *et*, *ayran*, *bal*, *etmak* ‘ekmek’, *tuz*, *sirka* ‘sirke’, *aş*, *un*, *sarqut* ‘sarkıt, ikram’ vb.

– *Qarışmış yaqlıq ol şakarga qaymaq* (25r24). *Aritur sütteg bolurda yoğurt* (105v6).

İçeceklerle ilgili kelimeler

suwsın ‘içecek’, *çaqır* ‘içki’, *çuwlap* ‘hoşaf’, *qoş* ‘içki koyulan kap’, *içim*, *bavurçı* ‘saki’ vb.

– *Suw orninga ulaş aqtı çaqır, bal* (105v17). *Yügüندی tuwğıtı Husravqa kim iç qoş* (40v37).

Müzikle ilgili kelimeler

burğuw ‘sırnay, zurna’, *qobuz* ‘kopuz’, *çägänä* ‘çevgan’, *çegav* ‘name’, *şaň* ‘şan kopuzu, ağız kopuzu’ vb.

çalıb qobuz çaň u çägänä (41v9).

Hastalıkla ilgili kelimeler

ig ‘hastalık’, *bezgäk* ‘sıtma’, *em* ‘ilaç’, *qotur* ‘uyuz’, *sökäl* ‘hasta’ vb.

Sökäl özümgä bezgäk keldi bu kün (47v70). *Tabsam tiläb igimgä därmän* (24v34).

Yapılarla ilgili kelimeler

Qarşı 'kale', *tam* 'dam, ev, duvar', *qapuğ* 'kapı', *sala* 'köy, sıla', *üçäk* 'minare', *kirpiş* 'kerpiç, tuğla' vb.

– *Beräliñ harjını qarşı qaborğıl* (26r32). *Köçär aşıp saladın bir salağa* (21v39).

Takılarla ilgili kelimeler

asırğa 'küpe', *sürme*, *qına* 'kına', *yüzük* vb.

– *Lağıldın qoş asırğalar qulaqda* (112v35). *Qodup sürmä közingä elgä qına* (112v34).

Dini inançlarla ilgili kelimeler

uğan 'Tanrı', *tañrı* 'Tanrı', *ujmah* 'cennet', *jannat* 'cennet', *tamuğ* 'cehennem', *yalavaş* 'peygamber', *tumar* 'muska, tumar', *yarlıqa-* 'buyur-', *buthana* 'tapınak' vb.

– *Şah uğandın tilädi bir oğul* (2v9). *Tälimlär tañrıman tegäy erdi bilgil* (114v10).

Tabiat hadiseleri ilgili kelimeler

ay, *yer*, *quyaş* 'güneş', *suw* 'su', *ot*, *topıraq* 'toprak', *taş*, *bulut*, *yağmur*, *tağ* 'dağ', *qum* 'kum', *qar* 'kar', *sağım* 'sağım, serap', *qırağı* 'kırağı', *buz*, *teñiz* 'deniz', *bulaq* vb.

– *Quyaş yüzingä azun parda tuttı* (11r24). *Bulıt yañlığ kitip toz ay açıldı* (33v 10).

Zaman ve mevsimlerle ilgili kelimeler

yıl, *yaz*, *küz* 'güz', *qış* 'kış', *kün* 'gün', *tün*, *bayağı* 'önce' vb.

– *Ayıttı bir yıl dāyim sūt içkü* (76v14). *Qamuğ künläriniñ atı yaz bolmaz* (39r25).

Yer altı kaynaklarıyla ve değerli taşlarla ilgili kelimeler

altun 'altın', *kümüş* 'gümüş', *injü* 'inci', *temür* 'demir', *baqır* 'bakır', *kömür* vb.

– *Uşaq altun saqışdın çıqmaz ay yar* (28v24). *Bu qar yanlıǵ kümüşdin boldı yer aq* (101r37).

Tarımla ilgili kelimeler

äkin 'ekin', *tarlaǵ* 'tarla', *arpa*, *buǵday*, *bäşaq* 'başak', *urluq* 'tohum' vb.

– *Atı el tarlaǵında otlar* (10r25). *Ekip män arpa ordum imdi buǵday* (96v9).

Sebze ve meyve ile ilgili kelimeler

alma 'elma', *qoz* 'ceviz, koz', *yüzüm* 'üzüm', *şalǵam* vb.

– *Kümüşdin alma yaqlıǵ aq saǵaǵı* (12v16).

Aǵaç, çiçek ve öbür bitkilerle ilgili kelimeler

aǵaç, *çınar*, *teräk* 'kavak', *tal* 'söǵüt', *qamış* 'kamış', *butaq* 'budak, dal', *qamǵaq* 'çalı' *çäçäk* 'çiçek', *yapıraq* 'yaprak' vb. '

– *Aǵaç kim ävvälindä egri bitsä* (106r14). *Tikänsiz hiç çiçäkniñ asǵı bolmaz* (25r20).

Ehli hayvanlarla ilgili kelimeler

tevä 'deve', *qulun* 'kulun, altı ayını doldurmamış at yavrusu', *boǵra* 'buǵra', *ögüz* 'öküz', *at*, *qoy* 'koyun', *qozı* 'kuzu', *it*, *yıllıq* 'yılkı' vb.

– *Yana yulduz aq közlüǵ tevälär* (101v21). *Tevä yıllıq sıǵır qoy qoymadlar* '51r25).

Her türlü canlı adlarıyla ilgili kelimeler

örümçük 'örümcek', sıçqan 'sıçan', arı 'ara', baqa 'kurbağa', çayan 'akrep, çıyan' vb.

– Örümcük ağıteg miñ ol birlä (5r12). Çayan iningä sıçqan sığmaz erkän (47v11).

Yabani hayvanlar ile ilgili kelimeler

börü 'kurt', arslan, tülkiy 'tilki', qoyan 'tavşan', qulan 'kulan, at ile eşek arasında yabani bir at türü', sığun 'geyik' vb.

– Sığun bu közlärimniñ hasratindin aqıtur yaş (85r129).

Eşäk teg kim qulan eldä yürigäy (90v1).

Kularla ilgili kelimeler

äwräk 'ördek', kökärçiy 'güvercin', suñqar 'sungur, şahin', qaz 'kaz', qarğa 'karga', quw 'kuğu', tuyğun 'toygun, doğan', tawıq 'tavuk' vb.

– Kökärçingä kökärçin qazqa häm qaz (57v42). Yana qarğalar oq teşkäy töbäsın (90v4).

Renklerle ilgili kelimeler

aq 'ak', qızıl 'kızıl', qara 'kara', sarığ 'sarı', kök 'mavi', yaşıł 'yeşil', ala, al, vb.

– Tegirmäk bar öñindä aq etär un (105r36). Çırayıñ qılma qadğu birlä sarığ (110v32).

İnsan ve eşyaların her türlü vasıflarını bildiren kelimeler

yahşı 'iyi', yumşaq 'yumşak', uzun, qarı 'yaşlı kadın', savuq 'soğuk', issı

'sıcak', *aqsaq* 'aksak', *eski*, *tar* 'dar', *tolun* 'şişman', *berik* 'berk, sağlam', *osal* 'gamsız' vb.

– *Bilig qadrin bilürin yaqşı bildim* (22r17). *Cihan boldı üzämğä sensizin tar* (65v2).

Mücerret kavramlarla ilgili kelimeler

mängü 'bengi, sonsuz', *tiyläk* 'dilek', *ım* 'im', *qut* 'kut, baht', *us* 'akıl', *küç* 'güç', *tüç* 'düş, rüya', *uyat* 'ayıp', *bilik* 'bilgi', *baht*, *saqınç* 'özlem' vb.

– *Niçä kün oşbu saqınç içrä qaldı* (13v34). *Başımgä baht häm tünlä batığraq* (78v6).

Semantik anlamlarına ve kullanılış yerlerine göre mesnevide Türkçe kelimelerin kullanımlarının geniş bir yertuttuğu görülmektedir. Türkçe kelimelerin leksik-semantik gruplara bölünüp araştırılması günümüz Kıpçak dillerinin söz varlığının tarihi gelişme yollarını anlamaya yardımcı eder. Kısaca söylemek gerekirse *Hüsrev ü Şirin* mesnevisi Nizami'nin Fars dilinde yazdığı aynı adlı mesnevisinin Türk diline doğrudan tercümesi değil, Nizami'nin kompozisyonu ve teması saklanarak serbest ve hatta telif sayılabilecek bir üslupla; kendi halkının hayatının gerçeklerini göz önünde bulundurarak, kendi halkının dünya görüşü ve örf âdetlerine uygun olarak yazılmış bir eserdir.